

dergipark.org.tr/tr/pub/alinterisosbil

Sosyal Bilimler Dergisi

Journal of Social Sciences

| e-ISSN 2602-229X |

https://prensip.gen.tr

KİTAPİYAT

BOOK REVIEW

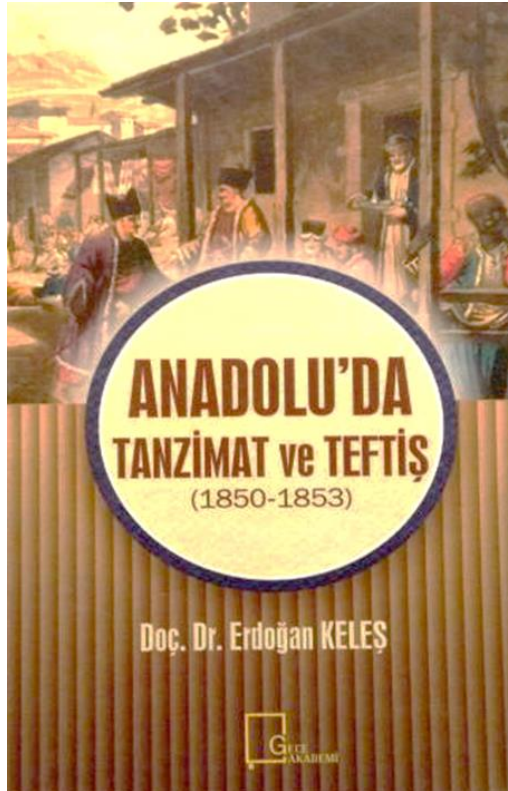
**Erdoğan Keleş, Anadolu'da Tanzimat ve Teftiş (1850-1853), Gece Akademi
Yayınevi, Ankara, 412 Sayfa, 2019, ISBN: 9876057885906**

Cevat ŞİMŞEK

Samsun Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Samsun, Türkiye

Geliş Tarihi/Received Date: 14.01.2025

Kabul Tarihi/Accepted Date: 12.03.2025

Please cite this paper as follows/Atıf için:

Şimşek, C. (2025). Kitabiyat: Erdoğan Keleş, Anadolu'da Tanzimat ve Teftiş (1850-1853), Gece Akademi Yayınevi, Ankara, 412 Sayfa, 2019, ISBN: 9876057885906. *Alinteri Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(1), 117-123.

Bürokratik devletin oluşmasıyla birçok alanda kendisini gösteren teftiş uygulamaları Osmanlı klasik döneminde de merkeze ulaşan sorunların ortadan kaldırılması için başvurulmuş bir yöntem olarak kullanılmıştır. Özellikle taşrada merkezi otoritenin bozulmasıyla reayanın gördüğü zulmü ortadan kaldırmak için merkezden olağanüstü yetkilerle “*mehâyif müfettişleri*” görevlendirilirken yine vakıfların idaresinde görülen aksaklıklar da görevlendirilen kişiler tarafından teftiş edilmiştir (Serbestoğlu, 2018, s. 764). Tanzimat Fermanı’nın ilanının ardından Osmanlı Devleti köklü bir dönüşüm yaşamaya başlamıştır. Fakat ilan edilen ferman ile amaçlanan reformlara yönelik olarak ciddi bir muhalefetle karşılaşmış ve reformların hayata geçirilmesinde sorunlar yaşanmıştır. Dönemin yöneticileri de reformların uygulanmasında yaşanan bu güçlükleri aşabilmek adına çeşitli tedbirlere başvurma ihtiyacı hissetmişleridir. Bu önlemlerden biri de taşra teftişleri olmuştur. İdari modernleşme anlamında özellikle Fransa gibi devletlerden etkilenen Osmanlı Devleti’nde de teftiş faaliyetleri, zamanla Tanzimat dönemi reformlarının hayata geçirilmesinde kullanılan temel aygıtlardan biri haline gelmiştir. Bu kapsamda Tanzimat dönemi boyunca farklı zamanlarda Anadolu ve Rumeli eyaletlerinde teftiş uygulamaları başlatılmıştır. Bu dönemde oluşturulan *İmar Meclisleri* de üstlendiği görevlerle teftiş işlevini yerine getiren bir diğer kurum haline gelmiştir. Öte yandan gerçekleştirilen teftiş faaliyetleri, Vilayet Nizamnameleri’nin uygulamaya konmasına da katkı sağlayarak devletin idari yapılanmasının yenilenmesinde de önemli katkılar yapmıştır. Osmanlı modernleşmesinin beraberinde getirdiği gelişmiş bürokratik yapı zamanla teftiş faaliyetlerinin sürekli uygulamalar haline gelmesini sağlamıştır. Dolayısıyla modernleşmenin tesisinde araç olarak kullanılan teftişler, idari modernleşmeye paralel olarak kurumsal bir nitelik kazanarak sürekli hale gelmiştir. Bu kurumsallaşma Cumhuriyet döneminin köklü teftiş kurullarının ortaya çıkmasına da zemin hazırlanmıştır (Sütlüoğlu, 2021, s. 4).

Tanzimat Fermanı’nın ilanından kısa bir süre sonra tepkilerin bazı yerlerde isyana dönüşmeye başlaması üzerine Osmanlı hükümeti, Tanzimat’ın halk tarafından doğru anlaşılmasını sağlamak, idarecilerin bu görevi tam olarak yerine getirip getiremediğini kontrol etmek amacıyla Anadolu ve Rumeli bölgelerinin teftiş edilmesine karar vermiştir (Topal, 2020, s. 192). Bu bağlamda bu teftişler ve sonuçlarına ilişkin olarak önemli akademik çalışmalar hazırlanmıştır. Bu konudaki literatüre bakmak gerekirse; 1840 yılında oluşturulan teftiş heyetlerinden Rumeli müfettişi Ahmed Arif Hikmet’in teftiş faaliyetleriyle ilgili Mahir Aydın’ın çalışmaları mevcuttur (Aydın, 1992, ss. 69-168; Aydın, 2013). 1850 yılında Anadolu ve Rumeli taraflarına yeniden teftiş heyetleri gönderme kararı alınmıştır. Bu heyetlerde Rumeli teftişi için görevlendirilen Abdurrahman Sami Paşa’nın teftiş faaliyetleriyle ilgili Erdoğan Keleş’in (Keleş, 2019a, ss. 46-71), yine yerine Rumeli Müfettişi olarak görevlendirilen Mehmet Kâmil Paşa’nın teftiş faaliyetleriyle ilgili olarak ise Tülay Ercoşkun (Ercoşkun, 2017, ss. 259-278) ve Şükran Kader’in (Kader, 2014) çalışmaları mevcuttur.

Bir sonraki teftiş girişimi 1860 yılında gerçekleştirilmiştir. Bu amaçla Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa Rumeli teftişine görevlendirilmiştir. Bu teftişle ilgili olarak Yonca Köksal ve Davut Erkan’ın ayrıntılı çalışması teftişin genel bir değerlendirmesi yanında büyük oranda konuya ilişkin belgelerin transkripsiyonunu içermektedir (Köksal & Erkan, 2007). Anadolu tarafına müfettiş olarak gönderilen Ali Rıza Paşa’nın Canık Sancağı’ndaki teftiş faaliyetleriyle ilgili olarak, İbrahim Serbestoğlu’nun çalışmaları

(Serbestoğlu, 2014, ss. 205-225; Serbestoğlu, 2015; Serbestoğlu, 2018, ss. 765-778) ve yine Anadolu tarafına müfettiş olarak gönderilen Ahmet Vefik Paşa'nın teftiş faaliyetleriyle ilgili Murat Öntüğ'un (Öntüğ, 2009) çalışması bulunmaktadır. 1861 Hersek İsyanı ve bu eyalete yapılan teftişi ele alan, Erkan Tural'ın çalışmaları bulunmaktadır (Tural, 2004, ss. 93-123; Tural, 2007, ss. 101-124). Osmanlı Devleti'nde önemli devlet adamlarından Ahmet Cevdet Paşa'nın 1863-1864 yıllarında Bosna Müfettişliği görevine ilişkin olarak Togay Seçkin Birbudak'ın (Birbudak, 2015, ss. 41-54) ve son olarak Armağan Sütüoğlu'nun Tanzimat dönemindeki teftiş sistemi (1839-1876) (Sütüoğlu, 2021) ile ilgili çalışması bulunmaktadır.

Bu çalışmaya konu olan “*Anadolu’da Tanzimat ve Teftiş (1850-1853)*” adlı eserin yazarı olan Erdoğan Keleş taşra teftişleri hakkında daha önce de dört çalışma kaleme almıştır. Yukarıda zikredilen Sami Paşa'nın Rumeli Teftişi dışında İmar Meclisleri raporları üzerinden eğitim; (Keleş, 2018a, ss. 281-305) yine imar meclisleri raporlarından hareketle İçil Sancağı (Keleş, 2018b, ss. 485-508) adlı çalışmaları vardır. Taşra teftişlerini bir diğer şekli ise II. Mahmut'un başlattığı ve Sultan Abdülmecid tarafından da devam ettirilen memleket gezileridir. Bu konuda Erdoğan Keleş, Sultan Abdülmecid'in Rumeli Seyahati'ni (Keleş, 2011) konu alan bir çalışma da yapmıştır.

Yazarın teftiş konusundaki en ayrıntılı çalışması olan “*Anadolu’da Tanzimat ve Teftiş (1850-1853)*” adlı bu eser, giriş, üç bölüm ve sonuç kısımlarından oluşmaktadır. Keleş eserin önsözünde 1850-1853 yılları arasında yapılan teftişin Anadolu kısmını konu edinen bu çalışmanın amacını Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonraki 10 yıllık süreçte merkezileşme adına ne gibi gelişmelerin olduğu veya ahalinin bu süreci nasıl algıladığı sorusuna cevap aramak olduğunu ifade etmiş ve 1840-1842-1850-1860 ve 1863 yıllarında yapılan teftişler konusunda geniş bir literatür değerlendirmesi yapmıştır (Keleş, 2019b, ss. 11-18). “*Giriş*” bölümünde ise (21-50); Tanzimat Fermanı'nın olumlu ve olumsuz yönleri üzerinde durulurken fermana gerek Müslim gerek gayrimüslim tebaadan gelen eleştiriler hakkında bilgi verilmiştir. Osmanlı yöneticileri tarafından yeni bir başlangıç olarak görülen Tanzimat ile birlikte yapılacak ıslahatlarla uzun süredir devletin içinde bulunduğu sıkıntılardan kurtulacağı ve kısa zamanda memleketin mamur hale geleceği, aynı duyguların gayrimüslim tebaa arasında da yayıldığı, ilan edilen fermanın Avrupalı devletlerin temsilcilerini de son derece memnun ettiği ifade edilmiştir. Fakat buna karşın ayan, eşraf, mültezim, ulema ve Müslüman halk tarafından fermana tepki gösterilmiş bu nedenle fermanın uygulanmaya konulmasıyla birlikte memleketin farklı bölgelerinden tepkiler gelmeye başlamıştır. Fermanın ilanının ardından Babıali'nin bir takım idari, mali ve askeri tedbirler almaya yönelik teşebbüslerde bulunduğu; bunların neler olduğu açıklanmıştır. Buradan hareketle vergilendirme konusunda iltizam usulünün kaldırıldığına, vergi reformu yapıldığına ve mali alandaki düzenlemelere değinilmiştir (Keleş, 2019b, ss. 21-34).

Yazar ilerleyen sayfalarda devletin, Tanzimat'ın esaslarını uygulamada karşılaştığı sorunlara değindikten sonra bütün bu zorluklara ve engellemelere rağmen Tanzimat uygulamalarının devam ettiğini, Sultan Abdülmecid'in, reformların devamı için büyük gayret sarf ettiğini ifade etmiştir. 1845 yılında çıkarılan fermanla memleketin bütün eyaletlerinde Tanzimat esaslarının tatbikine başlanması istenmiş, böylece farklı tarihlerde de olsa bütün eyaletlerde Tanzimat uygulamalarının başladığı ifade edilmektedir. Bu noktadan hareketle yazar, Tanzimat hareketinin önem verdiği eğitim

konusuna, taşra idari teşkilatına ve uygulamalarına ardından ziraat konusuna değinmiştir. Keleş son olarak, bütün bunlara rağmen Tanzimat uygulamalarının kimler tarafından nasıl sekteye uğratıldığından bahsedip giriş bölümünü tamamlamıştır (Keleş, 2019b, ss. 34-50).

“*Anadolu’da Tanzimat Reformlarının Teftişi*” başlıklı birinci bölümde (51-167), yazar teftiş konusunun neden gündeme geldiğini, dolayısıyla yapılacak teftişte hedeflenen ve planlanan hususlara değinmiştir. Devlet, Tanzimat’ın ruhuna uygun olarak hangi adımların atılması gerektiğine ve atılmış adımların neden başarıya ulaşmadığını tespit etmek için teftiş hareketine girişmiştir. Bu noktada ilk devir Tanzimat esaslarının icrası hususundaki teftişin başarısız olmasının nedenleri üzerinde durularak, “Tanzimat hareketi hakkında devlet ricali arasında derin görüş ayrılıklarının bulunmasını” en önemli neden olarak ifade edilmiştir. Tanzimat’ın taşrada uygulanması noktasında İmar Meclislerine de değinen yazar, ayrıca teftiş konusunda Abdülmecid’in yurt içi ve yurt dışı seyahatlerine de önem atfetmiştir (Keleş, 2019b, ss. 53-72).

Mustafa Reşit Paşa’nın bir kez daha sadarete getirilmesinin ardından 1850 yılında teftiş konusu tekrar gündeme gelmiştir. Yapılan müzakereler sonucunda Anadolu için Filibe eski Valisi İsmet Paşa ve Rumeli bölgesine Sami Paşa görevlendirilmiştir. Fakat teftiş edilecek yerlerin geniş bir alanı kaplamasından dolayı teftiş bölgeleri kendi aralarında iki kısma ayrılmıştır. Anadolu’nun Batı ve Orta taraflarına İsmet Paşa, Şark eyaletlerini içine alan Kuzey ve Doğu taraflarına ise sabık Aydın Kaymakamı Osman Efendi görevlendirilmiştir (Keleş, 2019b, ss. 76-167). Bu bölümde Anadolu ve Rumeli müfettişlerine verilmek üzere hazırlanan talimatlar ayrıntılı bir şekilde ele alındıktan (Keleş, 2019b, ss. 78-88) sonra Kuzey ve Doğu bölgelerini teftiş edecek olan Osman Efendi’ye diğer müfettişlere verilen talimatlara ek olarak verilmiş olan üç farklı talimat da ayrıntılı olarak incelenmiştir (Keleş, 2019b, ss. 115-130). Daha sonra teftiş heyetlerinin çalışma düzeni ve müfettişlerin teftişe yaklaşımları üzerinde durulmuş, ardından teftiş heyetlerinin yaşadıkları sıkıntılara değinilmiştir (Keleş, 2019b, ss. 143-148).

Teftişlerin geniş bir alanda yapılması öngörülmekte idi, fakat bu durum teftişlerin süresini uzatacağı için Nisan 1852 tarihinden itibaren Anadolu Müfettişi İsmet Paşa’nın teklifi üzerine teftiş usulünde değişikliğe gidildiği görülmektedir. Her kaza ve köyün tek tek dolaşılması yerine teftişin sancak merkezlerine çağrılan idarecilerin sundukları defterlerin incelenmesi ve şikayetlerin dinlenmesi şeklinde yürütülmesi kararlaştırılmıştır (Keleş, 2019b, ss. 152-153). Özetle Keleş, birinci bölümde İsmet Paşa ve Osman Efendi’nin faaliyetleri hakkında önemli detaylar aktarmıştır. Müfettişlere verilen talimatlar, görev ve sorumluluk sınırları, gidecekleri güzergâhlar, kendilerine yardımcı olmaları için görevlendirilen memurların tayin ve maaşları gibi konularla birlikte teftiş heyetinin yaşadığı sıkıntılar hakkında bilgi vermiştir (Keleş, 2019b, ss. 51-167).

“*Müfettiş İsmet Paşa’nın Anadolu Teftişi*” adlı ikinci bölüme (169-318), İsmet Paşa’nın teftiş bölgesinde karşılaştığı meselelere dair bilgiler vererek başlayan yazar, ardından idari yapı ile ilgili problemlere ve idari düzenleme gerektiren konulara değinmiştir. Taşrada kurulan meclislerin idari fonksiyonlarına ve görevlerine değinen yazar, “...memleket meclislerinin hem memleketin yönetiminde en etkili kurum olarak

varlığını hem de seçilmiş üyelerin yer aldığı idari bir kurum olarak taşra teşkilatındaki konumunu devam ettirdiğini” ifade etmiştir (Keleş, 2019b, ss. 172-216).

Anadolu teftişinin en önemli gerekçesinin vergilerin zamanında toplanmasını temin etmek ve toplanan vergilerin de hazineye gönderilmeyerek yerel idarecilerin elinde telef olmasının önüne geçmek olduğunu ifade eden yazar, mali problemleri ve vergi konusunda yaşanan sorunları ele almıştır. Keleş burada, vergi konusunda karşılaşılan en önemli sorunun ya vergilerin toplanamaması ya da toplanmış olan vergilerin bakaya suretinde gösterilerek memurların zimmetine geçirilmiş olduğu tespitinde bulunmaktadır (Keleş, 2019b, ss. 216-237). Memuriyetlerle ilgili problemler konusunda ise yazar, genellikle memurların zimmetlerine para geçirmeleri ve halka zulüm etmeleri şeklinde şikayetler alan İsmet Paşa’nın bu gibi durumlarda hangi önlemlere başvurduğundan bahsetmektedir (Keleş, 2019b, ss. 240-257). Keleş, bu bölümde son olarak İsmet Paşa’nın güvenlik, asayiş, zirai ve sanayi üretimi, doğal afetler, nehirlerin ıslahı, ormanların korunması, salgın hastalıklar gibi pek çok toplumsal konuyla ilgilendiği ve bu konular hakkındaki tespitlerine ve çözüm önerilerine yer vermiştir (Keleş, 2019b, ss. 257-318).

“Müfettiş Osman Efendi’nin Kuzey ve Doğu Eyaletlerini Teftişi” adlı üçüncü bölüme (319-393), Anadolu’nun Doğu ve Kuzey bölgelerinde yer alan eyaletlerin ayrı bir müfettişlik haline getirilmesinde ve Osman Efendi’nin müfettiş olarak görevlendirilmesinde, sadece teftiştan beklenen başarının bir an önce elde edilmesinin değil Osmanlı Devleti’nin Rusya ile yaşadığı siyasi krizin de etkili olduğunu belirterek başlayan yazar, daha sonra Osmanlı-Rus sınırında yaşanan sorunlara dair Osman Efendi’nin 7 Eylül 1851 tarihli raporundaki çözüm önerilerine yer vermiştir (Keleş, 2019b, ss. 319-330).

Trabzon Sancağı’ndaki görevini bitirdikten sonra 1851 Ekim ayı ortalarında Ordu Sancağı’na geçen Osman Efendi burada Tanzimat reformlarına tepki olarak gelişen hareketler konusunda çalışmalarda bulunmuştur. Bu bölümde Osman Efendi’nin Ordu Sancağı’nda kaldığı süre boyunca vergilerin zimmete geçirilmesi, kaza yöneticilerinin uygunsuz davranışları, kilise yıktırılması ve halka karşı zulmedildiğine dair pek çok iddiayı içeren konular incelenmiş ardından idari yapıyla ilgili problemlere değinilerek Lazistan Sancağı’nın kurulması konusuna değinilmiştir (Keleş, 2019b, ss. 330-368). Lazistan Sancağı, sınır ihlallerinden dolayı ve Rusya ile diplomatik ilişkilerin son derece kötü olduğu bir zamanda sınır güvenliğinin tam olarak sağlanamaması ve Rusya’ya kendisini haklı gösterecek herhangi bir ipucu verilmemesi adına Batum ve Çürüksu havalisini de kapsayacak şekilde Trabzon Eyaleti’ne bağlı Paşalık unvanıyla ayrı bir Mutasarrıflık haline getirilmiş sabık Kıbrıs Muhassılı Abdüllatif Paşa mutasarrıf tayin edilmiştir (Keleş, 2019b, ss. 110-111).

Vergilerin toplanması ve bu konuda yaşanan sorunlar hakkında ise, Müfettiş Osman Efendi’nin Ordu Sancağı’na dair raporunun önemli bir kısmında vergiler ve aşar konusundaki iddialara yer verilmiştir. Memuriyetlerle ilgili olarak atama, azil ve maaş konuları ele alındıktan (Keleş, 2019b, ss. 368-379) sonra zaptiye ve askeri teşkilat, güvenlik ve asayiş, kıtlık, salgın hastalıklar gibi konular Osman Efendi’nin teftiş bölgesinde ilgilendiği sorunlar derinlemesine incelenmiştir (Keleş, 2019b, ss. 379-391).

Keleş, “Sonuç” kısmında ise (393-398) genel bir değerlendirme yaparak Tanzimat devri devlet adamlarının taşradaki sorunlar hakkında bilgi edinmek ve çözüm

üretmeye gayret ettiklerini ifade ederek müfettişlerin görevlendirilmesinin önemli nedenlerinden maddeler halinde bahsetmiştir. Eğitim konusunda müfettiş raporlarında herhangi bir bilgiye rastlamadığını ifade eden yazar teftiş konusunda sonuç olarak şu çıkarımda bulunmuştur. “*Müfettişlerin raporlarında vergi, imar, idari düzenlemeler, rüşvet, yolsuzluk, ziraatın geliştirilmesi gibi pek çok konuya yer verilmiş iken eğitim konusuna ve mekteplere dair herhangi bir tespiti için yapıldığı gerçeğini ortaya çıkarmaktadır*” (Keleş, 2019b, ss. 393-398).

Sonuç olarak Keleş’in bu çalışması Osmanlı Devleti’nin Tanzimat dönemi reformlarının Anadolu’daki uygulamaları ve bu süreçteki teftiş hareketlerini derinlemesine incelemektedir. Kitap, teftiş konusu özelinde daha önce hiçbir çalışmaya konu olmayan 1850-1853 yılları arasındaki dönemde Osmanlı yönetiminin Anadolu da yaptığı denetimlerin, yerel yönetimler üzerindeki etkilerini ve reformların halk üzerindeki yansımalarının analizini sunmaktadır. Kitap, Tanzimat dönemi reformlarının taşra düzeyindeki etkilerini anlamak için oldukça önemli bir kaynaktır. Yazar, dönemin idari yapılarına dair derinlemesine bir analiz sunarak, sadece müfettişlerin faaliyetlerini değil, aynı zamanda yerel halkın bu reformlara karşı tepkilerini de ele almıştır. Ayrıca Osmanlı Devleti ve Rusya arasında yaşanan sınır problemlerine karşı Osman Efendi’nin sunduğu çözüm önerilerinde de anlaşılabileceği üzere müfettişlerin teftiş sırasında bazı yerel sorunları tespit ederek bu sorunların çözümüne ilişkin gerekli adımların atılmasında oynadıkları rolden dolayı müfettişlerin yerel düzeydeki etkilerini de vurgulamıştır. Osmanlı Devleti’nin idari merkezîyetçilik politikalarının taşra düzeyindeki yansımalarını incelemek, dönemin sosyal ve siyasi dinamiklerini anlamak için oldukça değerli bir perspektif sunan eser ayrıca, yerel direncin ve halkın reformlara olan tepkilerinin Osmanlı yönetimindeki güç ilişkilerine nasıl etki ettiğini göstermektedir. Bu bağlamda bu çalışma, Tanzimat dönemi ve sonrasında Osmanlı’nın taşra yönetimindeki dönüşümün izlerini sürmek isteyen hem tarihçiler hem de Tanzimat dönemi reformlarını inceleyen araştırmacılar için önemli bir referans kaynağı olarak ilgili literatürde önemli bir yer teşkil etmektedir.

KAYNAKÇA

Yayımlanmış Eserler

- Aydın, M. (1992). Ahmed Arif Hikmet Beyefendi’nin Rumeli tanzimat müfettişliği ve teftiş defteri. *Belleten*, 56(215), 69-168.
- Aydın, M. (2013). *Ahmet Arif Hikmet Beyefendi (Bir tanzimat devri şeyhülislamı)*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Birbudak, T. S. (2015). Ahmet Cevdet’in Bosna müfettişliğine dair notlar. İçinde H. Kara (Ed.), *I. Uluslararası sosyal bilimler araştırmaları kongresi bildirileri* (ss. 41-54). Pamukkale Üniversitesi E-Yayınları.
- Ercoşkun, T. (2017). Mehmet Kâmil Paşa’nın Rumeli teftişi (Ağustos 1851-Aralık 1853). İçinde O. K. Gül & C. C. Çakmakçı (Eds.), *I. Uluslararası Türklerin dünyası sosyal bilimler sempozyumu bildirileri* (ss. 259-278). Türk Dünyası Enstitüsü.
- Kader, Ş. (2014). *Kâmil Paşanın Rumeli müfettişliği (1851-1854)* (Yüksek Lisans Tezi, Celal Bayar Üniversitesi).
- Keleş, E. (2011). *Sultan Abdülmecid’in Rumeli seyahati*. Birleşik Yayınevi.

- Keleş, E. (2018a). İmar meclislerinin raporlarında eğitim (1845-1848). *Tarih Araştırma Dergisi*, 37(63), 281-308. https://doi.org/10.1501/Tarar_00000000684
- Keleş, E. (2018b). İçil Sancağı'nın sosyo-ekonomik ve coğrafi durumu (İmar meclisi raporlarına göre / 1845). İçinde A. Demir, T. Tombuloğlu, E. Erdoğan & Ö. Düzbakar (Eds.), *Türk tarihine dair yazılar-III* (ss. 485-508). Gece Kitaplığı.
- Keleş, E. (2019a). Abdurrahman Sami Paşa'nın Rumeli teftişi. *Asia Minor Studies*, 7(1), 46-71.
- Keleş, E. (2019b). *Anadolu'da tanzimat ve teftiş (1850-1853)*. Gece Akademi Yayınevi.
- Köksal, Y., & Erkan, D. (2007). *Sadrızam Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa'nın Rumeli teftişi*. Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Öntuğ, M. M. (2009). *Ahmed Vefik Paşa'nın anadolu sağ kol müfettişliği*. Palet Yayınları.
- Serbestoğlu, İ. (2014). Abdulaziz ve teftiş: Ali Rıza Paşa'nın Canik Sancağı teftişi. İçinde, *Sultan Abdülaziz ve dönemi sempozyumu, ordu ve siyaset bildirileri Cilt 3* (ss. 205-225). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Serbestoğlu, İ. (2015). *Bir taşra şehrinde Tanzimat ve Modernleşme Canik Sancağı 1863-1865*. Mengüceli Yayınları.
- Serbestoğlu, İ. (2018). Tanzimat'ın uygulanmasında bir yöntem olarak teftiş. İçinde, *XVII. Türk tarih kongresi IV/II* (ss. 763-777). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sütlüoğlu, A. (2021). *Tanzimat Dönemi Osmanlı taşra idaresinde teftiş sistemi (1839-1876)* (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi).
- Topal, S. (2020). Anadolu'da tanzimat ve teftiş (1850-1853). *Tarih Kritik Dergisi*, 6(2), 191-195.
- Tural, E. (2004). 1861 Hersek isyanı, 1863 eyalet teftişleri ve 1864 vilayet nizamnâmesi. *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 13(2), 93-123.
- Tural, E. (2007). Rumeli taşrası teftiş raporu, 1860'larda Osmanlı maliyesi ve emperyalist adâp. *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 16(1), 101-124.